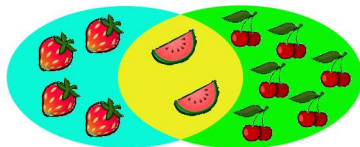

3 Množiny a množinové operace

V přehledu matematických formalismů informatiky se v této lekci zaměříme na první základní „datový typ“ matematiky, tj. na množiny. O množinách jste sice zajisté slyšeli už na základní škole, ale podstatou našeho předmětu je uvést povětšinou neformálně známé pojmy na patřičnou formální úroveň nutnou pro teoretické základy informatiky.

□

Stručný přehled lekce

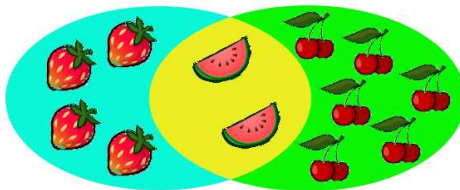
- * Uvedení množin a operací množinového kalkulu.
- * Uspořádané k -tice a kartézský součin.
- * Porovnávání a určení množin. Princip inkluze a exkluze.
- * Posloupnosti a rekurentní vztahy.

3.1 Pojem množiny

Co je vlastně množina? □

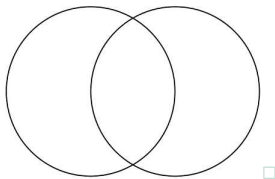
Na tuto otázku bohužel není zcela jednoduchá odpověď. . .

- Naivní pohled: „*Množina je soubor prvků a je svými prvky plně určena.*“ □

- Příklady zápisu množin $\emptyset$, $\{a, b\}$, $\{b, a\}$, $\{a, b, a\}$, $\{\{a, b\}\}$, $\{\emptyset, \{\emptyset\}, \{\{\emptyset\}\}\}$, $\{x \mid x \text{ je liché přirozené číslo}\}$.

Co je ale pak prvek?

Tady pozor, pojem **prvku** sám o sobě nemá matematický význam, svého významu totiž nabývá pouze ve spojení „**být prvkem množiny**“. Prvky množiny tak může být cokoliv, mimo jiné i další množiny. □

Relativitu významu vztahu „prvek–množina“ si můžeme přiblížit třeba na vztahu „**podřízený–nadřízený**“ z běžného pracovního života. Tam také nemá smysl jen říkat, že je někdo podřízeným, aniž řekneme také jeho nadřízeného. Přitom i vedoucí je někomu ještě podřízený a naopak i ten poslední podřízený pracovník může být pánem třeba svého psa. Podobně je tomu s množinou jako „**nadřízenou**“ svých prvků. □

Ale přece jenom... v dobře definovaném kontextu lze (omezeně) mluvit o prvcích jako **samostatných entitách**. Formálně se například jedná o **prvky** pevně dané nosné množiny.

Zápis množiny

Značení množin a jejich prvků:

- $x \in M$ „ x je *prvkem* množiny M “,
- $\emptyset$ je *prázdná* množina $\{\}$. $\square$

Některé vlastnosti vztahu „být prvkem“ jsou

- $a \in \{a, b\}$, $a \notin \{\{a, b\}\}$, $\{a, b\} \in \{\{a, b\}\}$, $\square a \notin \emptyset$, $\emptyset \in \{\emptyset\}$, $\emptyset \notin \emptyset$, $\square$
- **rovnost** množin dle prvků $\{a, b\} = \{b, a\} = \{a, b, a\}$, $\{a, b\} \neq \{\{a, b\}\}$. $\square$

Značení: Počet prvků (*mohutnost*) množiny A zapisujeme $|A|$.

- $|\emptyset| = 0$, $|\{\emptyset\}| = 1$, $|\{a, b, c\}| = 3$, $|\{\{a, b\}, c\}| = 2$.

Jednoduché srovnání množin

Vztah „být prvkem množiny“ nám přirozeně podává i způsob porovnávání množin mezi sebou. Jedná se o klíčovou část, čili hlavní nástroj teorie množin.

Definice: Množina A je *podmnožinou* množiny B , právě když každý prvek A je prvkem B . Píšeme $A \subseteq B$ nebo obráceně $B \supseteq A$.

Říkáme také, že se jedná o *inkluzi*. $\square$

- Platí $\{a\} \subseteq \{a\} \subseteq \{a, b\} \not\subseteq \{\{a, b\}\}$, $\emptyset \subseteq \{\emptyset\}$,
- $A \subsetneq B$ právě když $A \subseteq B$ a $A \neq B$ (A je *vlastní* podmnožinou B). $\square$

Z naivní definice množiny pak přímo vyplývá následující:

Definice: Dvě množiny jsou si *rovny* $A = B$ právě když $A \subseteq B$ a $B \subseteq A$.

- Podle naivní definice jsou totiž množiny A a B stejné, mají-li stejné prvky. $\square$
- Důkaz rovnosti množin $A = B$ má obvykle *dvě části*:
Odděleně se dokáží inkluze $A \subseteq B$ a $B \subseteq A$.

Ukázky nekonečných množin

Značení: Běžné číselné množiny v matematice jsou následující

- * $\mathbb{N} = \{0, 1, 2, 3, \dots\}$ je množina přirozených čísel,
- * $\mathbb{Z} = \{\dots, -2, -1, 0, 1, 2, 3, \dots\}$ je množina celých čísel,
- * $\mathbb{Z}^+ = \{1, 2, 3, \dots\}$ je množina celých kladných čísel,
- * $\mathbb{Q}$ je množina racionálních čísel (zlomků).
- * $\mathbb{R}$ je množina reálných čísel. $\square$

Tyto uvedené číselné množiny jsou vesměs *nekonečné*, na rozdíl od konečných množin uvažovaných v předchozím „naivním“ pohledu. $\square$

Pojem nekonečné množiny se přímo v matematice objevil až teprve v 19. století a bylo s ním spojeno několik *paradoxů* ukazujících, že naivní pohled na teorii množin pro nekonečné množiny *nedostačuje*. My se k problematice nekonečných množin, Kantorově větě a Russelovu paradoxu vrátíme v závěru našeho předmětu v Lekci 11.

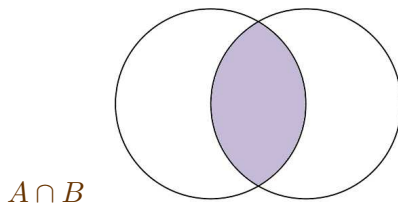
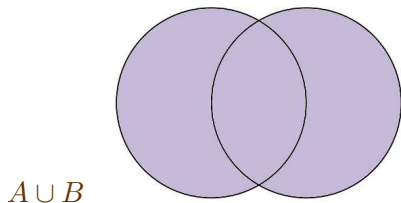
3.2 Množinové operace

Sjednocení a průnik

Definice 3.1. Sjednocení $\cup$ a průnik $\cap$ dvou množin A, B definujeme

$$A \cup B = \{x \mid x \in A \text{ nebo } x \in B\} \square,$$

$$A \cap B = \{x \mid x \in A \text{ a současně } x \in B\} .\square$$

- Příklady $\{a, b, c\} \cup \{a, d\} = \{a, b, c, d\}$, $\{a, b, c\} \cap \{a, d\} = \{a\}$.

Sjednocení a průnik

$$A \cup B = \{x \mid x \in A \text{ nebo } x \in B\},$$

$$A \cap B = \{x \mid x \in A \text{ a současně } x \in B\}.$$

- Vždy platí „distributivita“ $A \cap (B \cup C) = (A \cap B) \cup (A \cap C)$
a $A \cup (B \cap C) = (A \cup B) \cap (A \cup C)$ $\square$
- a také „asociativita“ $A \cap (B \cap C) = (A \cap B) \cap C$ (stejně pro $\cup$)
a „komutativita“ $A \cap B = B \cap A$ (stejně pro $\cup$). $\square$

Definice: Pro libovolný počet množin indexovaných pomocí I rozšířeně

$$\bigcup_{i \in I} A_i = \{x \mid x \in A_i \text{ pro nějaké } i \in I\} \square,$$

$$\bigcap_{i \in I} A_i = \{x \mid x \in A_i \text{ pro každé } i \in I\} \square$$

- Necht' $A_i = \{2 \cdot i\}$ pro každé $i \in \mathbb{N}$. Pak $\bigcup_{i \in \mathbb{N}} A_i$ je množina všech sudých přirozených čísel. $\square$
- Necht' $B_i = \{x \mid x \in \mathbb{N}, x \geq i\}$ pro každé $i \in \mathbb{N}$. Pak $\bigcap_{i \in \mathbb{N}} B_i = \emptyset$.

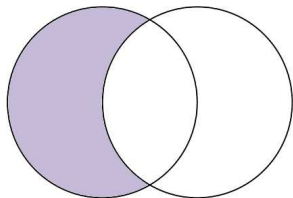

Množinový rozdíl

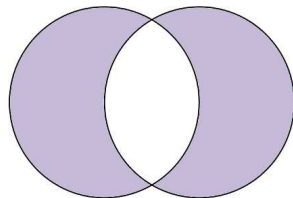
Definice 3.2. **Rozdíl** $\setminus$ a **symetrický rozdíl** Δ dvou množin A, B definujeme

$$A \setminus B = \{x \mid x \in A \text{ a současně } x \notin B\} \square,$$

$$A \Delta B = (A \setminus B) \cup (B \setminus A). \square$$

$A \setminus B$

$A \Delta B$

- Příklady $\{a, b, c\} \setminus \{a, b, d\} = \{c\}$, $\{a, b, c\} \Delta \{a, b, d\} = \{c, d\}$. $\square$
- Vždy platí například $A \setminus (B \cap C) = (A \setminus B) \cup (A \setminus C)$ apod. $\square$

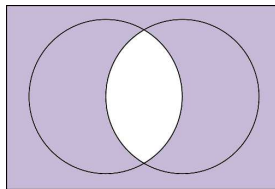
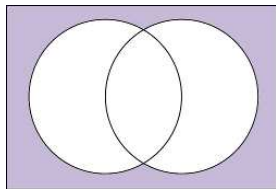
Definice: Pro libovolný počet množin indexovaných pomocí **konečné** I

$$\Delta_{i \in I} A_i = \{x \mid x \in A_i \text{ pro lichý počet } i \in I\}.$$

Doplňěk k množině

Definice: Necht' $A \subseteq M$. *Doplňkem* A *vzhledem k* M je množina $\overline{A} = M \setminus A$.

- Jedná se o poněkud specifickou operaci, která **musí být vztažena** vzhledem k **nosné množině** M !
Je-li $M = \{a, b, c\}$, pak $\overline{\{a, b\}} = \{c\}$. Je-li $M = \{a, b\}$, pak $\overline{\{a, b\}} = \emptyset$. $\square$
- Vždy pro $A \subseteq M$ platí $\overline{\overline{A}} = A$ („dvojitý“ doplňěk). $\square$
- Vždy pro $A, B \subseteq M$ platí $\overline{A \cup B} = \overline{A} \cap \overline{B}$ a $\overline{A \cap B} = \overline{A} \cup \overline{B}$.
(Viz Vennovy diagramy.)

Uspořádané dvojice a kartézský součin

Definice: *Uspořádaná dvojice* (a, b) je zadána množinou $\{\{a\}, \{a, b\}\}$. □

Fakt: Platí $(a, b) = (c, d)$ právě když $a = c$ a současně $b = d$. □

- Co je dle definice (a, a) ? □ $(a, a) = \{\{a\}, \{a, a\}\} = \{\{a\}, \{a\}\} = \{\{a\}\}$. □

Definice 3.3. Kartézský součin dvou množin A, B definujeme jako množinu všech uspořádaných dvojic ze složek z A a B

$$A \times B = \{(a, b) \mid a \in A, b \in B\}.$$

□

- Příklady $\{a, b\} \times \{a\} = \{(a, a), (b, a)\}$,
 $\{c, d\} \times \{a, b\} = \{(c, a), (c, b), (d, a), (d, b)\}$. □
- Platí $\emptyset \times X = \emptyset = X \times \emptyset$ pro každou množinu X . □
- Jednoduchá mnemotechnická pomůcka říká $|A \times B| = |A| \cdot |B|$.

Skládání součinu

Definice: Pro $k \in \mathbb{N}, k > 0$ definujeme *uspořádanou k -tici* $(a_1, \dots, a_k)$ ind.

- $(a_1) = a_1,$
- $(a_1, a_2, \dots, a_i, a_{i+1}) = ((a_1, a_2, \dots, a_i), a_{i+1}). \square$

Fakt: Platí $(a_1, \dots, a_k) = (b_1, \dots, b_k)$ právě když $a_i = b_i$ pro každé $1 \leq i \leq k$ $\square$

Definice *kartézského součinu* více množin: Pro každé $k \in \mathbb{N}$ definujeme

$$A_1 \times A_2 \times \dots \times A_k = \{(a_1, a_2, \dots, a_k) \mid a_i \in A_i \text{ pro každé } 1 \leq i \leq k\}. \square$$

- Například $\mathbb{Z}^3 = \mathbb{Z} \times \mathbb{Z} \times \mathbb{Z} = \{(i, j, k) \mid i, j, k \in \mathbb{Z}\}.$
- Co je A^0 ? $\square \quad \{\emptyset\}$, neboť jediná uspořádaná 0-tice je právě prázdná $\emptyset$.

Poznámka: Podle uvedené definice *není kartézský součin asociativní*, tj. obecně nemusí platit, že $A \times (B \times C) = (A \times B) \times C. \square$

V matematické praxi je někdy výhodnější uvažovat upravenou definici, podle níž součin *asociativní je*. Pro účely této přednášky není podstatné, k jaké definici se přikloníme. Prezentované definice a věty „fungují“ pro obě varianty.

Potenční množina

Definice 3.4. Potenční množina množiny A , neboli množina všech podmnožin, je definovaná vztahem

$$2^A = \{B \mid B \subseteq A\}.$$

-
- Platí například $2^{\{a,b\}} = \{\emptyset, \{a\}, \{b\}, \{a, b\}\}$,
  - $2^\emptyset = \{\emptyset\}$, $2^{\{\emptyset, \{\emptyset\}\}} = \{\emptyset, \{\emptyset\}, \{\{\emptyset\}\}, \{\emptyset, \{\emptyset\}\}\}$,
  - $2^{\{a\} \times \{a,b\}} = \{\emptyset, \{(a, a)\}, \{(a, b)\}, \{(a, a), (a, b)\}\}$. □

Věta 3.5. Počet prvků potenční množiny splňuje $|2^A| = 2^{|A|}$. □

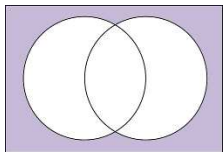
Důkaz: Stručně indukcí podle $|A|$: Pro $A = \emptyset$ platí $|2^A| = |\{\emptyset\}| = 1 = 2^0$. □

Pro $|A| > 0$ necht' $b \in A$ a položme $A' = A \setminus \{b\}$. Podle předpokladu platí $|2^{A'}| = 2^{|A'|}$. Všechny podmnožiny A rozdělíme „napolovic“ jako $2^A = 2^{A'} \cup \{B \mid b \in B \subseteq A\}$, přičemž zjevně $|2^{A'}| = |\{B \mid b \in B \subseteq A\}|$. Tudíž

$$|2^A| = |2^{A'}| + |\{B \mid b \in B \subseteq A\}| = 2 \cdot |2^{A'}| = 2^{|A'|+1} = 2^{|A|}. \quad \square$$

3.3 Porovnávání a určení množin

Věta 3.6. Pro každé dvě množiny $A, B \subseteq M$ platí $\overline{A \cup B} = \overline{A} \cap \overline{B}$. $\square$

Důkaz v obou směrech rovnosti (viz ilustrační obrázek).

• $\overline{A \cup B} \subseteq \overline{A} \cap \overline{B}$: $\square$

- * Pro $x \in M$ platí $x \in \overline{A \cup B}$, právě když $x \notin A \cup B$, neboli když zároveň $x \notin A$ a $x \notin B$.
- * To znamená $x \in \overline{A}$ a zároveň $x \in \overline{B}$, z čehož vyplývá požadované $x \in \overline{A} \cap \overline{B}$. $\square$

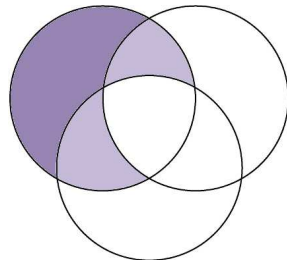
• $\overline{A \cup B} \supseteq \overline{A} \cap \overline{B}$:

- * Pro $x \in M$ platí $x \in \overline{A} \cap \overline{B}$, právě když $x \in \overline{A}$ a zároveň $x \in \overline{B}$, neboli když zároveň $x \notin A$ a $x \notin B$. $\square$
- * To znamená $x \notin A \cup B$, z čehož vyplývá požadované $x \in \overline{A \cup B}$.

$\square$

Věta 3.7. Pro každé tři množiny A, B, C platí

$$A \setminus (B \cap C) = (A \setminus B) \cup (A \setminus C). \square$$

Důkaz (viz ilustrační obrázek). $\square$

- $A \setminus (B \cap C) \subseteq (A \setminus B) \cup (A \setminus C)$:
  - * Je-li $x \in A \setminus (B \cap C)$, pak $x \in A$ a zároveň $x \notin (B \cap C)$, neboli $x \notin B$ nebo $x \notin C$.
  - * Pro první možnost máme $x \in (A \setminus B)$, pro druhou $x \in (A \setminus C)$. $\square$
- Naopak $A \setminus (B \cap C) \supseteq (A \setminus B) \cup (A \setminus C)$:
  - * Je-li $x \in (A \setminus B) \cup (A \setminus C)$, pak $x \in (A \setminus B)$ nebo $x \in (A \setminus C)$.
  - * Pro první možnost máme $x \in A$ a zároveň $x \notin B$, z čehož plyne $x \in A$ a zároveň $x \notin (B \cap C)$, a tudíž $x \in A \setminus (B \cap C)$. $\square$
  - * Druhá možnost je analogická.

$\square$

Charakteristický vektor (pod)množiny

V případech, kdy všechny uvažované množiny jsou podmnožinami nějaké konečné *nosné množiny* X , což není neobvyklé v programátorských aplikacích, s výhodou využijeme následující reprezentaci množin.

Definice: Mějme nosnou množinu $X = \{x_1, x_2, \dots, x_n\}$. Pro $A \subseteq X$ definujeme *charakteristický vektor* χ_A jako

$$\chi_A = (c_1, c_2, \dots, c_n), \text{ kde } c_i = 1 \text{ pro } x_i \in A \text{ a } c_i = 0 \text{ jinak. } \square$$

- Platí $A = B$ právě když $\chi_A = \chi_B$.
- Množinové operace jsou realizovány „bitovými funkcemi“
sjednocení $\sim$ OR, průnik $\sim$ AND, symetrický rozdíl $\sim$ XOR.

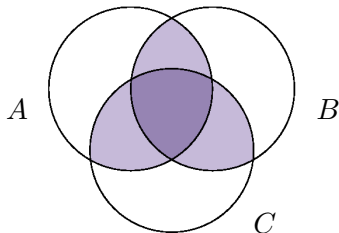
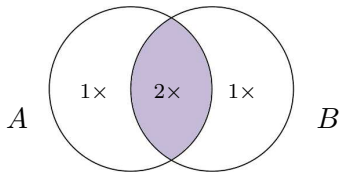
Princip inkluze a exkluze

Tento důležitý a zajímavý kombinatorický princip je někdy také nazýván „princip zapojení a vypojení“.

Věta 3.8. *Počet prvků ve sjednocení dvou či tří množin spočítáme:*

$$|A \cup B| = |A| + |B| - |A \cap B|$$

$$|A \cup B \cup C| = |A| + |B| + |C| - |A \cap B| - |A \cap C| - |B \cap C| + |A \cap B \cap C| \square$$

Všimněte si, že větu lze stejně tak využít k výpočtu počtu prvků v průniku množin...

Příklad 3.9. Z 1000 televizí jich při první kontrole na výrobní lince má 5 vadnou obrazovku, 10 je poškrábaných a 12 má jinou vadu. Přitom 3 televize mají současně všechny tři vady a 4 jiné jsou poškrábané a mají jinou vadu.

Kolik televizí je celkem vadných? □

Řešení: Dosazením $|A| = 5$, $|B| = 10$, $|C| = 12$, $|A \cap B \cap C| = 3$, $|A \cap B| = 3 + 0$, $|A \cap C| = 3 + 0$, $|B \cap C| = 3 + 4$ do Věty 3.8 zjistíme výsledek 17. □

Poznámka. Jen stručně, bez důkazu a bližšího vysvětlení, si uvedeme **obecnou formu principu inkluze a exkluze**:

$$\left| \bigcup_{j=1}^n A_j \right| = \sum_{\emptyset \neq I \subseteq \{1, \dots, n\}} (-1)^{|I|-1} \cdot \left| \bigcap_{i \in I} A_i \right|$$

(Jeho znalost nebude v předmětu vyžadována.)

3.4 Posloupnosti a rekurentní vztahy

Definice: Uspořádaná k -tice je také nazývána *konečnou posloupností* délky k .

- Nekonečná posloupnost zobecňuje toto pojetí na „nekonečná“ k . □
- *Nekonečná posloupnost* p je zobrazením z $\mathbb{N}$ do svého oboru hodnot.
- Mimo „funkčního“ zápisu $p(n)$ často používáme „indexovou“ formu p_n . □

Poznámka: Oborem hodnot posloupnosti obvykle bývá nějaká číselná množina, ale může to být i jakákoliv jiná množina. □

Také def. obor posl. může začínat od nuly nebo i od jedničky, jak je v aplikacích potřeba.

- Příklady posloupností:
  - * $p_0 = 0, p_1 = 2, \dots, p_i = 2i, \dots$ je posloupnost sudých nezáporných čísel. □
  - * $3, 3.1, 3.14, 3.141, \dots$ je posloupnost postupných dekadických rozvojevů π .
  - * $1, -1, 1, -1, \dots$ je posloupnost určená vztahem $p_i = (-1)^i, i \geq 0$. □
  - * Pokud chceme stejnou posloupnost $1, -1, 1, -1, \dots$ zadat jako $q_i, i \geq 1$, tak ji určíme vzorcem $q_i = (-1)^{i-1}$.

Rekurentní definice posloupnosti

Slovem **rekurentní** označujeme takové definice (či popisy), které se v jistých bodech odvolávají samy na sebe.

(Už jste se setkali s „rekurzí“ při programování? A víte, co znamená?) □

Ukázky **rekurentních vztahů**:

- Zadáme-li posloupnost p_n vztahy $p_0 = 1$ a $p_n = 2p_{n-1}$ pro $n > 0$, pak platí $p_n = 2^n$ pro všechna n . □
- Obdobně můžeme zadat posloupnost q_n vztahy $q_1 = 1$ a $q_n = q_{n-1} + n$ pro $n > 1$. Potom platí $q_n = \frac{1}{2}n(n+1)$ pro všechna n .
Uměli byste toto dokázat indukcí? □
- Známa Fibonacciho posloupnost je zadána vztahy $f_1 = f_2 = 1$ a $f_n = f_{n-1} + f_{n-2}$ pro $n > 2$.

Příklad 3.10. Posloupnost f je zadaná rekurentní definicí

$$f(0) = 3 \quad \text{a} \quad f(n+1) = 2 \cdot f(n) + 1$$

pro všechna přirozená n . Určete hodnotu $f(n)$ vzorcem v závislosti na n . $\square$

Řešení: V první fázi řešení takového příkladu musíme nějak „uhodnout“ hledaný vzorec pro $f(n)$. Jak? Zkusíme vypočítat několik prvních hodnot a uvidíme. . .

$$f(1) = 2 \cdot f(0) + 1 = 2 \cdot 3 + 1 = 7$$

$$f(2) = 2 \cdot f(1) + 1 = 2 \cdot 7 + 1 = 15$$

$$f(3) = 2 \cdot f(2) + 1 = 2 \cdot 15 + 1 = 31$$

$$f(4) = 2 \cdot f(3) + 1 = 2 \cdot 31 + 1 = 63 \square$$

Nepřipomínají nám tato čísla něco? Co třeba posloupnost $8-1$, $16-1$, $32-1$, $64-1$ ...? Bystrému čtenáři se již asi podařilo uhodnout, že půjde o mocniny dvou snížené o 1. Přesněji, $f(n) = 2^{n+2} - 1$. $\square$

Ve druhé nesmíme ale zapomenout správnost našeho „věštění“ dokázat, nejlépe matematickou indukcí podle n . $\square$